

УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

УДК 159.923-057.36 (043.3)

ЛЕФТЕРОВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

**ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ФАХІВЦІВ
ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ**

19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Донецькому юридичному інституті Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович,
Університет цивільного захисту України, науково-дослідна лабораторія екстремальної та кризової психології, начальник.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ПОТАПЧУК Євген Михайлович,
Національна академія державної прикордонної служби України, кафедра кримінального права, начальник;

доктор психологічних наук, професор
БАРКО Вадим Іванович,
Академія Управління МВС, проректор;

доктор психологічних наук, професор
МОСКАЛЕЦЬ Віктор Петрович, Прикарпатський юридичний інститут Львівського державного університету внутрішніх справ, кафедра психології та соціальної роботи, професор.

Захист відбудеться «22» січня 2009 р. о 10 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.707.02 в Університеті цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023.

Автореферат розісланий «21» грудня 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Феноменологія розвитку особистості, незважаючи на широку концептуальну й прикладну розробленість у різних галузях науки, залишається однією з дискусійних та невичерпних проблем сучасних учень про людину. У нинішніх соціально-політичних та економічних умовах розвитку суспільства особливо актуалізуються питання індивідуально-психологічного та професійного розвитку фахівців різних галузей, зокрема екстремальних видів діяльності, вимоги до рівня і якості праці яких постійно підвищуються.

Особистісний і професійний розвиток фахівців ризиконебезпечних професій вивчається в межах психології праці, військової, юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах. Питання психологічного забезпечення діяльності та розвитку фахівця має достатньо відпрацьовані теоретичні основи і практичні результати завдяки дослідженням К.О. Абульханової-Славської, Г.О. Балла, Е.Ф. Зеєра, В.В. Знакова, М.В. Костицького, Г.В. Кудрявцева, Г.В. Ложкіна, С.Д. Максименка, В.О. Моляко, В.П. Москальця, К.К. Платонова, Л.А. Перелигіної, В.Д. Потапової, О.Д. Сафіна, В.М. Синьова, В.О. Соболева, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, О.В. Тімченка, Ю.М. Швалба і багатьох інших авторів. Проте проблема підвищення ефективності навчання і розвитку працівників екстремального профілю діяльності за рахунок інноваційних психологічних технологій на сьогодні розроблена недостатньо.

Однією з найбільш ефективних і перспективних технологій особистісного і професійного розвитку людини є психологічні тренінги, які, з огляду на методичну універсальність, практичну спрямованість і доступність, стають складовою особистісного і професійного удосконалення людини. На сьогодні тренінгові технології є дієвим, визнаним у світі засобом підготовки персоналу в різних галузях професійної діяльності, інтенсифікації самої діяльності і розвитку організації в цілому. Інтенсивне інтерактивне навчання під час тренінгу дозволяє за короткий термін опанувати великий обсяг інформації та закріпити отримані знання й уміння на практиці.

В умовах демократизації суспільних відносин в Україні, розвитку співробітництва і партнерських взаємин силових структур із населенням особливо гостро стає потреба у формуванні більш розвинених професійних якостей фахівців. У цій площині надзвичайно актуальним є впровадження в роботу з персоналом, що задіяний в екстремальних видах діяльності, сучасних тренінгових технологій. Це сприятиме як підвищенню рівня психологічної та соціальної компетенції працівників, їх професійному й особистісному зростанню, так і поліпшенню діяльності підрозділів екстремального профілю.

Разом із тим на сьогодні в науці та практиці майже відсутні експериментальні дані щодо ефективності особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічних тренінгів, залишаються недостатньо розробленими методологічні та прикладні засади використання сучасних психотренінгових технологій у підготовці та підвищенні кваліфікації працівників Міністерства внутрішніх справ та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків

Чорнобильської катастрофи.

Актуальність дослідження зумовлена:

– зростаючими вимогами держави і суспільства до ефективності діяльності МВС, МНС України та інших структур екстремального профілю;

– особливими умовами діяльності працівників ризиконебезпечних професій та значними психофізичними навантаженнями, що обумовлює необхідність здійснення цілеспрямованої розвивальної, психопрофілактичної та психокорекційної роботи з персоналом;

– необхідністю комплексного наукового аналізу психологічних складових і детермінант особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності, всебічного дослідження закономірностей та ефективності застосування психологічних тренінгів для вдосконалення їх професійної майстерності та індивідуально-психологічних якостей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну роботу виконано на замовлення Департаменту роботи з персоналом МВС України (лист ДРП МВС України від 21.03.2006 № 6/2/1-1409), а також згідно з планами наукових досліджень, передбачених наказом МВС України від 05.07.2004 № 755 «Про затвердження Пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 років», наказом МНС України від 11.09.2003 № 338 «Про затвердження Програми розвитку системи освіти й наукової діяльності навчальних закладів і навчально-методичних установ МНС України на 2003–2008 роки». Дослідження пов'язане з реалізацією «Комплексної програми вдосконалення бойової та психологічної підготовки особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України», затвердженої наказом МВС України від 26.05.2005 № 385, «Програми психопрофілактичної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ України на 2008–2012 роки», затвердженої наказом МВС України від 07.04.2008 № 161.

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Донецького юридичного інституту (протокол від 27.02.2007 № 2) та узгоджено в бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол від 30.09.2008 № 7).

Мета дослідження: на основі теоретико-методологічного обґрунтування та експериментальної перевірки ефективності використання психологічних тренінгів для особистісного і професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності розробити концептуальні положення застосування психотренінгових технологій у системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що всебічний, якісний та інтенсивний особистісний і професійний розвиток фахівців екстремальних професій можливий за рахунок використання сучасних психотехнологій і, перш за все, психологічних тренінгів, що є одними з найефективніших форм і методів навчання й розвитку людини.

Відповідно до поставленої мети та гіпотези було визначено такі **завдання дослідження**:

1. Шляхом критичного аналізу наукової літератури розкрити сучасні підходи до особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності.

2. Проаналізувати теоретико-методологічні підвалини психологічного тренінгу, його можливості у навчанні та розвитку людини.

3. Обґрунтувати механізм прогресивної транспсихічної маніпуляції під час проведення психологічного тренінгу, що зумовлює всебічний психосоціальний і професійний розвиток фахівця.

4. Розробити цільові психотренінгові програми для особистісно-професійного розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності, та провести їх апробацію.

5. Здійснити експериментальну перевірку впливу психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток працівників МВС та МНС України.

6. Виявити й охарактеризувати універсальні психотренінгові ефекти, що якісно впливають на особистісно-професійний розвиток учасників тренінгу.

7. Визначити концептуальні положення використання психотренінгових програм у підготовці кадрів для органів внутрішніх справ.

8. Розробити комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України.

Об'єкт дослідження – особистісно-професійний розвиток фахівців.

Предмет дослідження – особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої в роботі мети використовувався комплекс взаємопов'язаних методів:

– теоретичного характеру (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація отриманої інформації, інтерпретація даних) – дозволили проаналізувати наукову літературу та нормативні документи щодо розвитку особистості, професійної діяльності та підготовки фахівців екстремального профілю;

– емпіричного характеру (анкетування, бесіда, спостереження, метод експертних оцінок, психодіагностичні методи) – уможливили комплексне вивчення різноманітних особистісних і професійних якостей досліджуваних;

– експериментального характеру – дали можливість через застосування широкого спектра психотренінгових методів і процедур розкрити закономірності, механізми, тенденції психічного розвитку фахівців, формувати і розвивати у них необхідні особистісні та професійні якості;

– методи математичної статистики – дозволили виявити достовірні розбіжності порівнюваних показників та підвищити обґрунтованість висновків у дослідженнях особистісної та професійної динаміки учасників тренінгу.

Методологічною основою дослідження стали:

– положення, пов'язані з теорією єдності психіки та діяльності, розробленою у вітчизняній психології (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов та ін.);

– принципи загальної та генетичної психології, що розкривають закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.);

– теоретичні підходи щодо творчої активності особистості, розвитку особистісного і професійного потенціалу (Д.Б. Богоявленська, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Г. Крайг, І.П. Маноха, В.В. Рибалка, О.П. Саннікова, Л.В. Сохань, О.К. Тихомиров, D. Super та ін.);

– положення, пов'язані з обґрунтуванням психологічних детермінант діяльності та професійної підготовки фахівців екстремального профілю (О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова, В.С. Медведєв, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, О.М. Столяренко, В.М. Смирнов, О.В. Тімченко та ін.);

– теоретичні та методико-практичні положення практичної психології та психологічного тренінгу (О.Ф. Бондаренко, Р. Баклі, І.В. Вачков, П.П. Горностай, Ю.М. Ємельянов, Л.М. Карамушка, В.П. Москалець, С.І. Макшанов, Л.О. Петровська, В.В. Третьяченко, Н.В. Чепелева, Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко, D.L. Kirkpatrick, V. Tuckman та ін.).

Емпіричну базу дослідження становлять результати узагальнення досвіду проведення здобувачем 117 тренінгів для різних категорій персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності, а також тестування й анкетування 1995 осіб, у тому числі: 598 працівників МВС та МНС України, які взяли участь в експериментальному дослідженні впливу психологічних тренінгів на особистісну і професійну динаміку; 142 безпосередніх керівники учасників тренінгу, з якими проводилось експертне дослідження-опитування; 673 працівники ОВС, які брали участь у дослідженні соціально-психологічного клімату й експертній оцінці ділових і особистісних якостей керівників, що пройшли управлінський тренінг; 547 курсантів Донецького юридичного інституту, які були учасниками дослідження впливу психотренінгів на рівень успішності навчально-службової діяльності та розвиток професійно значущих якостей майбутніх правоохоронців; 35 практикуючих тренерів, проанкетованих щодо професійної діяльності у галузі психологічного тренінгу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше* в українській психології:

– ґрунтовно розглянуто проблему особистісного й професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності та застосування психологічного тренінгу як засобу особистісно-професійного розвитку працівників МВС і МНС України;

– встановлено психологічні особливості особистісного та професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності;

– досліджено феномен прогресивної транспсихічної маніпуляції, що лежить в основі особистісних змін учасників психологічного тренінгу, їх тренінгової взаємодії та зумовлює особистісний і професійний розвиток людини в результаті участі у тренінгу;

– на підставі комплексного експериментального дослідження доведено позитивний вплив психологічних тренінгів на особистісну та професійну динаміку фахівців екстремальних видів діяльності;

– виявлено та охарактеризовано універсальні тренінгові ефекти, що

сприяють різноплановому особистісно-професійному розвитку фахівців – учасників тренінгу;

- розроблено теоретичну модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу, сутність якої полягає у застосуванні феноменів психотренінгу для розвитку особистісних і професійних якостей фахівців;

- обґрунтовано концептуальні засади і напрями використання психологічного тренінгу в системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України.

Удосконалено:

- понятійний апарат для характеристики процесів особистісно-професійного розвитку людини та застосування психотренінгових технологій;

- психологічні методи особистісного та професійного розвитку фахівців;

- шляхи і засоби моніторингу ефективності психологічного тренінгу;

- методичні і практичні засади психологічного забезпечення діяльності працівників МВС та МНС України.

Дістали подальшого розвитку:

- теоретико-методологічні уявлення щодо детермінованості особистісного та професійного розвитку людини індивідуальними властивостями та соціально-психологічними умовами життєдіяльності;

- психологічні закономірності навчання та розвитку дорослих;

- теоретичні основи та прикладні методи професійно-психологічної підготовки працівників МВС та МНС України;

- методологічні та прикладні положення психологічного тренінгу;

- психолого-педагогічні та методичні засади підготовки тренерів психологічного тренінгу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що з позицій особистісно-професійного розвитку людини розглянуто методико-практичні основи і принципи психологічного тренінгу, особливості його використання в роботі з персоналом, задіяним в екстремальних видах діяльності. Це дало можливість:

- впровадити у першому в силових відомствах України науково-дослідному центрі психотренінгових технологій (Донецький юридичний інститут) розвивальні та профілактичні психотренінгові програми для фахівців екстремальних видів діяльності;

- включити авторські психологічні тренінги «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ), «Психологія ефективного керівника» (ПЕК), «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» до програм підготовки та підвищення кваліфікації різних категорій працівників правоохоронних органів як в Україні, так і в Росії, Білорусі, Німеччині (лист МВС України від 01.03.2007 № 6/2/1-1149; акти впровадження Донецького юридичного інституту ЛДУВС від 04.09.2007, ГУМВС України в Донецькій області від 21.07.2008, Ростовського юридичного інституту МВС Російської Федерації від 02.07.2008, Академії МВС Республіки Білорусь від 07.07.2008, Баварського науково-дослідного інституту

поліції (Німеччина) від 21.08.2008);

– впровадити психологічні тренінги в навчальний процес вищих навчальних закладів МВС, МНС, СБУ та інших міністерств і відомств України, діяльність яких характеризується високим рівнем екстремальності (акти впровадження Національної академії державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького від 22.11.2007, Національної академії оборони України від 27.12.2007, Інституту оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України від 22.05.2008, Одеського державного університету внутрішніх справ від 06.06.2008, Університету цивільного захисту України від 10.07.2008, Донецького юридичного інституту ЛДУВС від 18.07.2008, Львівського державного університету внутрішніх справ від 18.07.2008, Харківського національного університету внутрішніх справ від 22.09.2008);

– реалізувати у практиці психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України основні положення щодо організації діяльності тренінгових центрів, методико-практичні рекомендації з проведення тренінгів та підготовки кваліфікованих тренерів-психологів для ОВС (акт впровадження Департаменту кадрового забезпечення МВС України від 27.06.2008);

– розробити та подати для затвердження до МВС України «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України» (рецензії В.І. Барка та Л.М. Балабанової).

Особистий внесок здобувача. Наведені в роботі наукові матеріали та дані є самостійним внеском автора у вирішення проблеми, яка досліджується. У монографії «Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ» (у співавторстві з О.В. Тімченком) автору належить аналіз сучасного стану проблеми травматизації працівників ОВС та узагальнення результатів дослідження причин і обставин надзвичайних подій, пов'язаних із загибеллю та пораненнями працівників міліції; у монографії «Екстремальна робота та температура тіла» (російською мовою, у співавторстві з А.С. Павловим і В.М. Монастирським) автору належить глава «Екстремальність і стрес у роботі міліції»; у навчально-методичному посібнику «Психотренінгові технології профілактики корупційної поведінки серед працівників органів і підрозділів внутрішніх справ» (у співавторстві з С.В. Кушнар'євим і О.В. Шаповаловим) автором досліджено світовий та вітчизняний досвід використання психотренінгів у правоохоронній діяльності; у навчально-методичному посібнику «Тренінгові методи підготовки керівників органів внутрішніх справ» (російською мовою, у співавторстві з В.М. Бесчастним і Г.О. Литвиною) автором розроблено теоретико-прикладні положення використання психотренінгів для розвитку управлінської компетенції керівників ОВС та методичний алгоритм тренінгу «Психологія ефективного керівника»; у навчально-методичному посібнику «Тренінг із формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу» та у статті «Професійно-психологічний тренінг із формування готовності курсантів ВНЗ МВС України до застосування зброї»

(у співавторстві з І.Ю. Гореловим) автору належать теоретичний аналіз розвитку професійно важливих якостей майбутніх правоохоронців та розроблення тематичного змісту зазначених тренінгів; у статті «Психолого-«силові» аспекти захищеності працівників ОВС від службового травматизму» (російською мовою, у співавторстві з А.С. Павловим і В.О. Гавриліним) та у статті «Травматизм у службовій діяльності української міліції: передумови та профілактика» (німецькою мовою, у співавторстві з О.В. Тімченком і Г.О. Литвиною) автором розглянуто чинники та шляхи запобігання службовому травматизму в ОВС України; у статтях «Тренінговий метод «Комунікація – Стрес – Безпека» у службовій діяльності міліції України» (німецькою мовою, у співавторстві з В.М. Бесчастним і Г.О. Литвиною) та «Тренінги соціальної компетенції для української міліції: результати впровадження та ефективність застосування» (німецькою мовою, у співавторстві з Г.О. Литвиною і Н.І. Ковальчишиною) автору належить узагальнення результатів експериментальних досліджень із впровадження психотренінгових технологій у діяльність ОВС України.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи та її окремі фрагменти апробовано на 27 конференціях, конгресах, з'їздах і семінарах: міжнародних науково-практичних конференціях: «Професіоналізм у діяльності ОВС: проблеми становлення та розвитку» (м. Харків, 26 листопада 2004 р.); «Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку» (м. Донецьк, 27-28 травня 2005 р., 26-27 травня 2006 р., 24-25 травня 2007 р.); «Спорт, духовність і гуманізм у сучасному світі» (м. Донецьк, 28-29 вересня 2006 р.); «Психологічні аспекти національної безпеки» (м. Львів, 22-23 березня 2007 р.); «Психолого-педагогічні аспекти формування та розвитку майбутнього фахівця» (м. Миколаїв, 15-16 лютого 2008 р.); «Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини» (м. Донецьк, 17-19 квітня 2008 р.); «Психологічні технології в екстремальних видах діяльності» (м. Донецьк, 22-24 травня 2008 р.); «Управлінські, правові та психологічні аспекти запобігання масовим порушенням громадського порядку та проявам тероризму» (м. Київ, 26-28 червня 2008 р.); I Всеукраїнському конгресі психологів (м. Київ, 24-26 жовтня 2005 р.); IV Всеросійському з'їзді російського психологічного товариства (м. Ростов-на-Дону, 18-21 вересня 2007 р.); всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Оперативно-розшукова діяльність як основа підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю і корупцією та забезпечення безпеки професійної діяльності працівників ОВС у сучасних умовах» (м. Львів, 23-24 листопада 2001 р.); «Організація виховної роботи у вищих навчальних закладах МВС України» (м. Харків, 26-27 квітня 2002 р.); «Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології» (м. Київ, 22 листопада 2003 р.); «Проблеми забезпечення безпеки професійної діяльності працівників ОВС, що безпосередньо виконують функції з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю в сучасних умовах» (м. Донецьк, 31 березня 2006 р.); «Актуальні проблеми

юридичної психології» (м. Київ, 29-30 вересня 2006 р.); «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 23 листопада 2007 р.); «Організація управління в надзвичайних ситуаціях» (м. Київ, 1-2 жовтня 2008 р.); «Впровадження тренінгових технологій у підготовку персоналу ОВС» (м. Київ, 31 жовтня 2008 р.); науково-практичних семінарах: «Створення системи забезпечення психологічної надійності персоналу» (м. Київ, 10-12 жовтня 2002 р., 10-11 жовтня 2003 р.); «Завдання щодо психологічного захисту населення та надання психологічної допомоги співробітникам МНС в умовах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій» (м. Донецьк, 31 жовтня 2006 р.) та ін.

Публікації. Результати дисертації викладено у: 3 монографіях (одна з яких одноосібна у 2 томах); 4 навчально-методичних посібниках; 31 статті в наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України (з них 26 статей – у фахових виданнях із психологічних наук, 3 статті – у фахових виданнях з юридичних наук, 1 стаття – у фаховому виданні із соціально-філософських наук, 1 стаття – у фаховому виданні з педагогічних і біологічних наук); 14 статтях, навчально-методичних розробках, тезах матеріалів конференцій (серед них 3 статті – у німецьких наукових журналах).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 6 розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, що налічує 521 найменування (у тому числі 74 – іноземних авторів). Основний зміст викладено на 428 сторінках машинопису. Ілюстративний матеріал подано у 44 таблицях та 31 рисунку. 13 додатків (на 141 сторінках) оформлено окремо.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються його об'єкт, предмет і мета, формулюється гіпотеза і завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Наводяться відомості про особистий внесок автора, апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі «Проблема особистісного та професійного розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності»** подано стислий огляд історії науково-психологічного вивчення проблеми розвитку особистості та її професійного удосконалення, теоретичний аналіз шляхів і засобів особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності.

Розглянуто концептуальні підходи, що існують у психології, до особистісного та професійного розвитку. Зазначено, що ідея розвитку особистості є однією із центральних в історії становлення психології як науки. Теоретичні й експериментальні дані про особистість широко представлені в різних галузях психології, у тому числі: загальної (К.О. Абульханова-Славська, О.М. Леонт'єв, К.К. Платонов та ін.); вікової (Л.І. Божович, І.С. Кон, В.А. Крутецький, Д.Б. Ельконін та ін.); педагогічної (Я.Л. Коломинський, А.В. Петровський та ін.); соціальної (Г.М. Андрєєва, О.Г. Асмолов, О.О. Бодальов, Б.Д. Паригін та ін.).

Різні автори вкладають у дефініцію «розвиток» свій зміст, визначаючи основними чинниками розвитку особистості різні феномени, серед яких:

культурно-історичні закономірності її буття (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія); навколишнє середовище та характер діяльності (О.М. Леонтьєв); база установок і усвідомлена здатність до об'єктивації (Д.М. Узнадзе); система взаємовідносин (В.М. Мясичев); життєтворчість як духовно-практична діяльність особистості (В.О. Моляко, Л.В. Сохань, В.М. Ямницький); «нужда» у саморозвитку та реалізації власного генезису (С.Д. Максименко); потреби в самоактуалізації (А. Маслоу); особистий досвід і життєві кризи (Г. Крайг, М. Мельникова); вроджені сексуальні та агресивні потяги (З. Фрейд); несвідомі інстинкти та комплекси (А. Адлер, К. Юнг); знаходження его-ідентичності (Е. Еріксон); сукупність різноманітних стимулів і здатність до навчання (А. Бандура, І.П. Павлов, Б.Ф. Скіннер.); сукупність екологічних систем (У. Бронфенбреннер); рольова диференціація (Г. Блумер, Дж. Мід) тощо.

Особистісний розвиток відбувається у діалектичній єдності з біологічними і соціальними складовими й визначається як індивідуально і соціально обумовлений, активний та інтегративний, саморегулюючий процес психосоціальних змін людини, спрямований на самоствердження суб'єктом життєдіяльності, що може тривати протягом усього життя. Психосоціальні зміни в контексті розвитку особистості передбачають усвідомлене досягнення людиною певного рівня розвитку психічних процесів і властивостей, навичок регуляції психічних станів, становлення повноцінним учасником різнопланових міжособистісних відносин, формування Я-концепції та сукупності соціальних умінь і моделей поведінки.

Особистісний розвиток людини перебуває в тісному взаємозв'язку з її професійним розвитком – процесом, що відбувається в онтогенезі людини, пов'язаним із її соціалізацією та засвоєнням різних аспектів трудової діяльності. Професійне становлення та мотивація, формування професійних ролей, знань і навичок, а також інші проблеми професійного розвитку особистості розглядалися у працях Б.Г. Ананьєва, В.О. Бодрова, Л.І. Божовича, Е.Ф. Зеєра, Є.О. Клімова, Г.В. Кудрявцева, Г.В. Ложкіна, А.К. Маркова, Ю.П. Поваренкова, М.С. Пряжнікова, В.В. Рибалки, D.M. Brodzinsky, D. Super та ін.

Розглядаючи розвиток людини як професійної особистості, К. Чарнецькі дослідив сукупність суб'єктивних, об'єктивних, педагогічних і психологічних чинників професійного розвитку особистості в їх єдності. D. Super, M.Y. Vahn та інші ототожнюють професійний розвиток із кар'єрою, визначаючи її як певну послідовність посад, що обіймає людина. М.Б. Артур, Д.Т. Хол, Б.С. Лоуренс кар'єру зіставляють із «послідовністю трудових досвідів людини», «індивідуальним трудовим шляхом», «способом досягнення цілей і результатів у професійній діяльності».

Досліджено сучасні шляхи і методи особистісно-професійного розвитку фахівців, серед яких: педагогічні, соціальні, психологічні, економічні, моральні, фізичні, духовні, культурні тощо. З метою ефективною професіоналізації здійснюється цілеспрямоване професійне навчання фахівців, яке в дорослому віці більшою мірою веде за собою розвиток. У різних організаціях для розвитку фахівців використовують: навчання без відриву від виробництва; ротацию

персоналу; ділові ігри; дистанційне навчання тощо. Провідними методами психологічного впливу на особистісний і професійний розвиток людини в сучасних умовах вважаються психотренінг, психокорекція, психотерапія.

Розглянуто особливі умови діяльності фахівців ризиконебезпечних професій та науково-прикладні питання щодо їх особистісно-професійного розвитку. Проаналізовано останні наукові дослідження різноманітних психологічних аспектів діяльності працівників правоохоронних органів, інших військових спеціалізованих формувань екстремального профілю. Зокрема, дослідження професійно-психологічної деформації (В.С. Медведєв, 1996) та професійного стресу працівників органів внутрішніх справ (О.В. Тімченко, 2003), психологічних засад управління персоналом ОВС (В.І. Барко, 2004), соціально-психологічних основ збереження психічного здоров'я військовослужбовців (Є.М. Потапчук, 2004), психологічних закономірностей адаптації особистості до особливих умов діяльності (О.Р. Охременко, 2005) професійного психологічного впливу військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності (О.А. Матеюк, 2006). Серед дослідників психологічних детермінант професійної діяльності працівників Міністерства внутрішніх справ та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи також слід відзначити В.Г. Андросюка, Ю.В. Александрова, І.Ю. Воробйову, І.Ю. Горелова, Г.Є. Запорожцеву, Ю.Б. Ірхіна, І.М. Конопльову, А.С. Куфлієвського, С.Ю. Лебедєву, Г.О. Литвинову, М.Г. Логачова, О.О. Назарова, Н.В. Оніщенко, В.П. Садкового, В.М. Смирнова, В.Є. Христенка, О.В. Шаповалова, Г.О. Юхновця та ін.

Визначено екстремальні чинники діяльності працівників МВС та МНС України, серед яких: загроза життю та здоров'ю, затримання злочинців, застосування зброї та спецзасобів, забезпечення правопорядку в період масових заходів, ліквідація наслідків стихійних лих і надзвичайних ситуацій тощо. Діяльність у цих ризиконебезпечних, складних умовах вимагає від фахівців максимального психічного та фізичного напруження, ставить високі вимоги до рівня професійної підготовленості та потребує цілеспрямованого розвитку їх особистісних і професійних якостей.

Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності відбувається за загальними закономірностями розвитку людини та під впливом специфіки екстремальної професії. Особистісний та професійний розвиток працівника МВС та МНС України визначається як цілісний, соціально і психологічно детермінований, багаторівневий процес, під час якого здійснюється становлення професійної особистості, формується її професійна свідомість, пізнавальна, мотиваційна і моральна активність, досвід тощо. Професійне зростання працівників МВС і МНС визначається суб'єктивними й об'єктивними чинниками індивідуального розвитку і соціо-професійного середовища, а також безпосередньо пов'язане з навчанням у спеціалізованих закладах освіти та в системі професійної підготовки.

Встановлено особливості особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності, зокрема працівників МВС та МНС України.

Серед таких особливостей – необхідність підготовки і розвитку частіше вже дорослої сформованої людини; обумовленість розвитку працівників певним ступенем закритості систем МВС та МНС; нормативна регламентованість організації особистісного та професійного розвитку працівників; взаємозв'язок між професійним зростанням працівників, стартовими умовами розвитку особистості та характером їх службової діяльності; необхідність розвитку низки професійно важливих якостей: морально-вольових, інтелектуальних, соціально-комунікативної компетенції, професійної мотивації та системи цінностей; здійснення цілеспрямованої екстремальної психологічної підготовки для надійного функціонування психіки особового складу в ризиконебезпечних ситуаціях службової діяльності. Підготовка до дій в екстремальних умовах забезпечується використанням спеціальних форм і методів, у тому числі: проведенням тривог і перевірок готовності; запровадженням у процес навчання елементів несподіваності; забезпеченням високого темпу навчальних дій та багаторазовим тренуванням; моделюванням складної неясної обстановки тощо.

Проте на сьогодні є недостатньою наукова і прикладна розробленість проблем особистісного та професійного розвитку персоналу силових структур, неповною мірою реалізується розвивальний і профілактичний потенціал психологічної служби. Саме це зумовлює потребу впровадження у систему підготовки фахівців екстремальних видів діяльності та їх професійного зростання ефективних інноваційних технологій навчання і розвитку. Однією з найефективніших таких технологій є психологічні тренінги, які забезпечують розвиток людини у будь-якій галузі.

Другий розділ «Психологічний тренінг як засіб особистісно-професійного розвитку людини» присвячено дослідженню теоретико-методологічних засад психологічного тренінгу, його можливостей у навчанні та розвитку фахівців екстремальних видів діяльності.

Проведеним історико-теоретичним аналізом групових форм і методів роботи та основних концепцій тренінгу встановлено, що психологічний тренінг походить від суспільної природи людського буття, історичних закономірностей тяжіння людей до групової інтеграції, а також філософських уявлень про постійну мінливість світу і людини, прагнення еволюційного розвитку, удосконалювання і прогресу. Виникнення та науково-практичне розроблення психологічного тренінгу пов'язані з іменами С.Г. Геллерштейна, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, К. Левіна, Ф. Месмера, Дж. Моренно, Ф. Перлза, К. Роджерса, С.Х. Фулкса, П. Шильдера, І.Н. Шпільрейна, К.К. Платонова та ін.

У різних психологічних наукових школах і підходах, серед яких психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична психологія та інші, тренінгові методи отримали теоретичну і практичну розробленість. Сьогодні тренінг активно використовується для розвитку комунікативних здібностей, підвищення ефективності процесу оволодіння професійними знаннями, уміннями й навичками, вдосконалення інтелектуальних здібностей, розвитку емоційно-вольових характеристик, усвідомлення, виявлення та подолання особистісних, професійних і організаційних проблем тощо.

Серед видатних учених і практиків сучасної вітчизняної психотренінгової школи слід назвати Л.М. Балабанову, В.І. Барка, О.Ф. Бондаренка, В.П. Казмиренка, Г.В. Попову, О.В. Тімченка, Ю.М. Швалба, С.І. Яковенка, Т.С. Яценко. Заслуговує на увагу одне з останніх досліджень у галузі психотренінгу, яке виконано Л.І. Мороз. Обґрунтовуючи методологічні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників ОВС, Л.І. Мороз проаналізувала сучасний стан і досвід використання тренінгів у системі вищої освіти МВС України та розробила модель професійно-психологічного тренінгу.

Методологічні основи, принципи і групові феномени психологічного тренінгу досліджувалися І.В. Вачковим, Ю.М. Ємельяновим, Т.В. Зайцевою, К.П. Кемпбелл, С.І. Макшановим, Г.І. Марасановим, В.В. Никандровим, Л.О. Петровською, О.В. Сидоренко, К. Рудестамом та іншими. Численні визначення психологічного тренінгу, його змісту, цілей, функцій, закономірностей, механізмів, стадій та принципів проведення в основному сфокусовано на змінах і розвитку людини як особистості й професіонала, а також групи й організації. Особистісні зміни під час тренінгу активізують творчий потенціал, позитивну трансформацію особистості, розширюють її самосвідомість та відбуваються за психофізіологічним механізмом формування нових динамічних стереотипів. Розвиток як поступове, індивідуальне зростання або еволюція знань, умінь, взаємин і поведінки стає можливим завдяки прояву групових феноменів, зокрема згуртованості та групової синергії.

Визначено основні групи методів, які використовуються у тренінгах: ігрові, дискусійні, презентаційні, експериментальні, психотехнічні та методи зворотного зв'язку і психодіагностики. Психотренінгові методи містять широкий спектр психологічних прийомів і технік, загальною рисою яких є використання ресурсних потенціалів розширених станів свідомості. Для них характерні такі властивості: висока інтенсивність і швидкість впливу; високий ступінь незалежності; застосування внутрішніх ресурсів психіки; здатність забезпечити потреби в трансценденції; спроможність запустити груподинамічні феномени тощо. Використання того або іншого методу під час тренінгу визначається низкою чинників, серед яких: 1) різновид тренінгу, його цілі та завдання; 2) категорія і особливості учасників; 3) призначення і місце методу в структурі тренінгового процесу; 4) переваги і недоліки методу; 5) передбачувані результати.

Обґрунтовано взаємозв'язок понять тренінгу та особистості, які доцільно розглядати поряд із поняттями «трансляція», «трансформація», «прогрес», «маніпуляція» і «транс». Під час тренінгу інформаційні та прикладні тренінгові надбання і конструкти (нові уявлення, знання, вміння, навички, інсайти, евристичні осяяння тощо), шляхом різноманітних прийомів і засобів транслуються у свідомість-підсвідомість людини і спонукають її до наступного акту – психологічної трансформації. Психологічна трансформація – це перетворення наявних та побудова нових динамічних стереотипів, що провокує особистісні зміни. Численні прийоми і засоби трансляції тренінгових конструктів певною мірою слід вважати психологічними маніпуляціями.

Онтогенетичний і філогенетичний аналіз розвитку людини і соціуму дає підстави розрізняти маніпуляції прогресивні (конструктивні) та регресивні (деструктивні). Прогресивні маніпуляції, наприклад, використовуються для лікування людей, їх виховання та соціалізації, об'єднання малих і великих соціальних груп тощо. Ознаками, що відрізняють прогресивні маніпуляції від регресивних, є: 1) уникнення заподіяння будь-якої шкоди людині – принцип «не нашкодь»; 2) добровільність, тобто відносно свідома участь людини в різних заходах, що можуть містити маніпулятивні дії; 3) спонукання до особистісного розвитку та прогресу в будь-якій сфері. Цілеспрямоване використання під час тренінгу психотехнічних, ігрових та інших прийомів і методів, які є маніпулятивними, як і більшість методів психологічного втручання, сприяє позитивній трансформації, передусім, психічних складових особистості. Цей складний процес інтенсивного розвитку і навчання за допомогою тренінгу визначено як *прогресивна транспсихічна маніпуляція під час тренінгу* (ПТМТ). У результаті ПТМТ активізуються резервні здібності й потенційні можливості людини, відбувається розширення її свідомості, а іноді навіть глибока трансформація ідентичності, стилю ставлення до професійної діяльності та світу.

Концепція ПТМТ співвідноситься із базовими методологічними принципами психології: активності, розвитку, єдності свідомості та діяльності. Крім цього, поняття «транспсихічна» у контексті теорії ПТМТ також розуміється як створення умов для розширення свідомості людей за пороги звичного «Я» та навіть за межі часу або простору. Зміст і характер транспсихічних процесів під час тренінгу пов'язані з тими аспектами психології (трансперсональної, трансцендентальної), що стосуються вивчення граничних людських здібностей та потенційних можливостей.

Схематично психологічне буття особистості у тренінгу і механізм ПТМТ зображено на рис. 1, з якого видно, що тренінг постає своєрідним інформаційно-предметним середовищем для цілеспрямованого психологічного тренування людини, заповненим тренінговими подіями, різноманітними психотехнічними процедурами, іграми тощо. Людина, яка занурюється у це тренінгове середовище як учасник тренінгу, одночасно стає його частиною і об'єктом або суб'єктом (відповідно до суб'єктного підходу І.В. Вачкова) тренінгового впливу шляхом прогресивних маніпуляцій. У результаті людина отримує широкий спектр емоційних переживань, набуває певного чуттєво-практичного досвіду у визначеній сфері (особисте життя, професія, соціальна взаємодія, саморегуляція). З нею відбувається психологічна трансформація, що спричиняє розвиток, який може продовжуватися вже за межами тренінгового середовища і переноситись на життя і практичну діяльність людини.

Урахування феномену ПТМТ та його подальше вивчення дозволить вдосконалювати трансляційні канали і техніки прогресивних маніпулятивних впливів під час тренінгу, цілеспрямовано працювати над створенням групової аури і необхідних емоційних станів учасників, а також регулювати особистісні та групові психологічні трансформації, які спричинятимуть розвиток людей, розширюючи їх свідомість, власні можливості і резерви психіки, сприятимуть

набуттю соціальних, професійних та інших компетенцій.

У третьому розділі «Психотренінгова програма для фахівців екстремальних видів діяльності: особливості розробки, використання та моніторингу» узагальнено та сформульовано основні положення щодо структури і принципів побудови психотренінгових програм та основні засади моніторингу (оцінки) їх ефективності, представлено авторські психологічні тренінги для персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності.

Зазначено, що психотренінгові програми являють собою формалізовані і деталізовані настанови для проведення тренінгів, структуру яких повинні складати: вступна частина; інструктаж учасників; етап безпосередніх активних дій; надання паузи для психологічного налаштування; обговорення, аналіз, інтерпретація; підбиття підсумків і завершення тренінгу; моніторинг результатів тренінгу. Основними характеристиками та принципами побудови тренінгових програм є: наявність методологічної основи, визначеність предмета і методів тренінгу; цільова віднесеність; логічність і технологічність конструювання тренінгових процедур; інформаційно-методичне забезпечення; чітко визначені теми і сюжет; упорядкована схема позиціювання учасників; наявність варіантів інтерпретації результатів; оптимальне застосування технічних, наочних та інших засобів; наявність каналів і засобів зворотного зв'язку.

Ефективність тренінгу пов'язана із втіленням його методологічних принципів і може бути виміряна за допомогою об'єктивних і суб'єктивних критеріїв, що містять психологічні, предметні й економічні аспекти. Моніторинг ефективності тренінгу – це процес відстеження й аналізу його результатів і вивчення їх відповідності потребам особистості та її практичної діяльності за допомогою різноманітних дослідних методів і суб'єктивних суджень. Особливого значення набуває посттренінговий моніторинг ефективності тренінгу, що полягає у вивченні відстрочених особистісних та професійних змін учасників, а також їх внеску в загальні результати праці.

На підставі розглянутих у розділі 1 особливостей особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності було визначено базові сфери цього розвитку, якими є: 1) соціально-комунікативна, що передбачає розвиток необхідних комунікативних навичок і вмінь професійної взаємодії; 2) емоційно-вольова, що передбачає розвиток необхідного рівня стресостійкості, організаційних та саморегулятивних навичок; 3) мотиваційно-ціннісна, що передбачає розвиток необхідного рівня професійної мотивації та засвоєння професійних норм і цінностей; 4) когнітивна, що передбачає розвиток оперативного мислення, креативності та інших пізнавальних якостей; 5) специфічна професійна компетентність, що передбачає розвиток умінь і навичок, безпосередньо зумовлених специфікою професійної діяльності. Саме ці базові сфери особистісно-професійного розвитку склали основу розроблених та впроваджених тренінгів для фахівців екстремальних видів діяльності.

Наведено характеристику найбільш поширених авторських психологічних тренінгів. Тренінг «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ) є універсальною системою навчання і розвитку персоналу відомств і організацій, діяльність яких

має екстремальний, ризиконебезпечний характер. Метою тренінгу КСБ є розвиток у фахівців особистісної й професійної комунікації, формування у них психологічної стійкості, навичок безпечної поведінки, а також сприяння вирішенню багатьох професійних і психологічних проблем. Тренінг включає розгляд таких тем: сприйняття навколишньої дійсності, комунікація та взаємодія, прийоми і методи подолання стресів, психологія і тактики особистої безпеки, шляхи вирішення конфліктів, формування команди та ін.

Тренінг «Психологія ефективного керівника» (ПЕК) спрямовано на практичне опанування керівниками середньої та вищої управлінської ланки підрозділів екстремальних видів діяльності основ психології управління, формування соціально-психологічної компетенції, навичок кризового управління, умінь позитивної мотивації персоналу, його моніторингу і розвитку, оволодіння психологічними прийомами прийняття управлінських рішень і організації командної роботи, а також на розвиток лідерських рис і навичок інноваційного менеджменту. Типові програми тренінгів ПЕК і КСБ розраховані на п'ять-шість днів безперервного проведення.

«Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» розрахований як на курсантів і слухачів вищих навчальних закладів, училищ професійної підготовки працівників ОВС, так і на практичних працівників міліції, які навчаються на курсах підвищення кваліфікації. Структурно тренінг складається з чотирьох взаємопов'язаних модулів (блоків тренінгу): модуль 1 – «Навички пізнання і самоаналізу як основа самопізнання та соціальної взаємодії»; модуль 2 – «Комунікативна діяльність працівників ОВС»; модуль 3 – «Технології вирішення конфліктів під час службової діяльності працівників ОВС»; модуль 4 – «Психологія роботи з населенням».

Описані тренінги є професійно орієнтованими, методично розробленими та структурованими, апробованими й валідними навчально-розвивальними програмами. На сьогодні зазначені тренінги активно проводяться у першому в силових відомствах України та СНД науково-дослідному центрі психотренінгових технологій, який створено в Донецькому юридичному інституті, а також застосовуються у відомчих навчальних закладах і системі професійної підготовки працівників правоохоронних органів України та інших країн. Користь від проведення вказаних тренінгів у системі підготовки фахівців екстремального профілю діяльності можна оцінити лише через деякий час, здійснивши серію моніторингових психологічних досліджень. З цією метою в межах дисертації було проведено експериментальне дослідження ефективності використання психологічних тренінгових програм для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності.

У четвертому розділі «Загальна характеристика етапів, методів і методик експериментального дослідження та груп досліджуваних» наводиться методологічна схема побудови дослідження, обґрунтовується вибір груп досліджуваних, а також методів і методик дослідження.

Експериментальне дослідження проводилося на базі науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту ЛДУВС

(ДЮІ). Дослідження тривало протягом 2004–2008 років і проводилося в кілька етапів: підбір психодіагностичних методик; розроблення тренінгів і спеціальних анкет; проведення вхідного тестування учасників тренінгу; проведення вихідного тестування учасників тренінгу; проведення відстроченого тестування учасників тренінгу; проведення експертного дослідження особистості та професійної діяльності учасників тренінгу; обробка, аналіз та інтерпретація отриманих результатів; підбиття підсумків дослідження, розроблення концептуальних положень і практичних рекомендацій.

Для проведення дослідження було створено три експериментальні групи досліджуваних. Першу експериментальну групу склали 335 працівників МВС та МНС України, фахівців інших екстремальних видів діяльності, які проходили тренінг КСБ. Кількісний розподіл за фахом досліджуваних першої експериментальної групи наведено у табл. 1. До другої експериментальної групи увійшли 86 керівників ОВС, які проходили тренінг ПЕК. Третю експериментальну групу склали працівники міліції, що проходили курси підвищення кваліфікації та перепідготовки на базі ДЮІ. Серед досліджуваних – слідчі, експерти-криміналісти, працівники карного розшуку, патрульно-постової служби, Державтоінспекції й інших служб і підрозділів органів внутрішніх справ. Загальна кількість цієї групи – 177 осіб. З ними проводилися одноденні або дводенні заняття за програмою «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС». Отже, обсяг вибірки експериментального дослідження склав *598 осіб*. Віковий склад та стаж роботи груп досліджуваних подано у табл. 2.

Для виявлення динаміки службової діяльності й особистості фахівців після їх участі у тренінгу КСБ проводилося експертне опитування, в якому взяли участь безпосередні керівники досліджуваних (142 особи). Для одержання інформації про результати службової діяльності керівників, які брали участь у тренінгу ПЕК, у колективах їх підрозділів проводилося вивчення соціально-психологічного клімату й експертної оцінки ділових і особистісних якостей керівників (673 особи). У межах дисертаційного дослідження проводилося вивчення впливу тренінгів на особистість та рівень успішності навчально-службової діяльності 547 курсантів ДЮІ, у тому числі 46 курсантів були учасниками психодіагностичного дослідження впливу психологічного тренінгу на розвиток професійно значущих якостей майбутніх правоохоронців. У проведеному опитуванні практикуючих тренерів щодо професійної діяльності в галузі психологічного тренінгу брали участь 35 осіб. Таким чином, загальна вибірка дисертаційного дослідження становить *1995 осіб*.

Для проведення дослідження використовувалося більше 20 різноманітних процедур і методик. Підставою вибору методик дослідження були насамперед дані про їх валідність, надійність і диференційованість щодо вивчення впливу психологічних тренінгів на особистісну та професійну динаміку фахівців. Експериментальний вплив на досліджуваних здійснювався за допомогою широкого спектра психотренінгових методів і прийомів, що увійшли до програм вищеописаних авторських тренінгів. Для вивчення різноманітних особистісних та

професійних якостей досліджуваних до і після їх участі у тренінгах були застосовані психодіагностичні методики, серед яких: 1) діагностика міжособистісних відносин Т. Лірі; 2) тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва; 3) модифікований восьмикольоровий тест М. Люшера; 4) методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка; 5) методика вивчення вольових якостей особистості; 6) методика визначення рівня самоактуалізації особистості (опитувальник Джонса і Крендалла); 7) діагностика самоактуалізації особистості (О.В. Лазукін в адаптації М.Ф. Каліна); 8) методика самооцінки раціональної та конструктивної поведінки в конфлікті; 9) проєктивна методика дослідження особистості «Hand test»; 10) анкета «Прогноз»; 11) методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності й настрою; 12) методика діагностики комунікативних і організаторських здібностей (КОЗ-2); 13) методика діагностики рівня соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Раймонда. Крім цього, було здійснено серію анкетувань і опитувань для вивчення соціобіографічних і професійних даних учасників тренінгів, очікувань від тренінгів і результатів їх проведення. Математико-статистична обробка даних проводилася з використанням пакета прикладних програм SPSS 14.0, що забезпечило розрахунок варіаційних статистичних показників, t-критерію Стьюдента, F-критерію Фішера, χ^2 – критерію Пірсона та G-критерію знаків (критерію Мак-Немара).

Отже, кількісний та якісний склад вибірки, використання під час експериментального дослідження широкого спектра методів, у тому числі статистичних, наявність у методичному інструментарії різнопланових психодіагностичних методик, включаючи проєктивні, а також комплексний та індивідуальний підхід і системність у розумінні індивідуальності людини забезпечили достатній ступінь надійності дослідження.

У п'ятому розділі «Експериментальне дослідження впливу психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності» подаються результати експериментального вивчення та аналізу динаміки особистісних і професійних якостей фахівців після їх участі у психологічних тренінгах, а також теоретичні узагальнення і положення щодо особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності засобами психологічного тренінгу.

У досліджуваних, які пройшли тренінг «Комунікація-Стрес-Безпека», фіксуються позитивні соціально-комунікативні зрушення, що виразилися у достовірному поліпшенні багатьох комунікативних якостей особистості й оптимізації стилів міжособистісного спілкування. Після участі у тренінгу в них розвивається прагнення співробітництва і кооперації, більша гнучкість у вирішенні проблем і конфліктних ситуацій, знижується рівень критичності й упередженості у ставленні до інших людей, зростає довіра, теплота і дружелюбність у стосунках з оточуючими. Позитивні зміни також відбуваються в емоційній сфері учасників тренінгу: вони стали більш активними й емоційно залученими до діяльності; у них знижується рівень таких негативних емоційних станів, як тривожність і фрустрація. Крім цього, участь у тренінгу запускає механізми ціннісно-смыслових і мотиваційних змін досліджуваних, які починають

більш осмислено, критично і конструктивно оцінювати себе, своє минуле, теперішнє і майбутнє життя. Вони проявляють прагнення управляти своєю особистістю і процесами, що відбуваються, а також більшу активність у формулюванні життєвих цілей та їх виконанні.

Розвинуті у фахівців екстремальних видів діяльності під час тренінгу КСБ професійні навички та вміння у сфері комунікації, подолання стресів і безпечної поведінки, а також саморегуляції емоційних станів, вирішення проблем і конфліктів розвиваються й активно застосовуються у їхньому практичному житті після тренінгу. Про це свідчать виявлені після участі у тренінгу позитивні зміни у службовій діяльності фахівців, особливо в питаннях ставлення до виконання службових обов'язків, виконавської дисципліни, взаємостосунків із людьми, підвищення професійного та освітнього рівня тощо (рис. 2). Також через деякий час після тренінгу КСБ фахівці екстремальних видів діяльності засвідчують поліпшення якості свого життя в особистій та професійній сферах.

Дослідження впливу тренінгу «Психологія ефективного керівника» виявило в структурі особистості та поведінці керівників органів і підрозділів внутрішніх справ наявність переважно домінуючих стилів спілкування і взаємодії, схильності до владності, надмірної прямолінійності, жорсткості у відстоюванні своєї думки. Проте після участі в тренінгу ПЕК у багатьох керівників спостерігається зниження рівня властивих їм «прямолінійно-агресивного» і «недовірливо-скептичного» стилів міжособистісного спілкування. Одним із визначальних стилів управлінської взаємодії у керівників ОВС після тренінгу стає «співпрацюючий – конвенціональний», що характеризується груповою орієнтацією і більшим прагненням кооперації. Враховуючи націленість тренінгу ПЕК на формування у керівників компетенцій у галузі кооперативного і ситуативного управління, позитивні зміни в соціально-комунікативній сфері керівників ОВС підтверджують ефективність і валідність проведеного тренінгу.

Встановлено, що деякі тренінгові конструкти, зокрема ті що стосуються кооперативних і ситуативних стилів управлінської взаємодії, виявилися не відразу після тренінгу, а через певний час після нього, що свідчить про високу якість, цілеспрямованість і відстроченість тренінгового впливу, а також стійкість викликаних ним позитивних індивідуально-професійних змін.

У результаті участі в тренінгу ПЕК у керівників ОВС виявляється більш позитивне ставлення до свого життя, відзначається зростання загального показника осмисленості життя, розвиваються вольові, лідерські якості, зокрема ініціативність, зібраність, цілеспрямованість. Самі керівники відзначають, що після тренінгу зміцнився їхній авторитет, розвинулись комунікативні здібності, лідерські якості, поліпшилися результати роботи з персоналом. Встановлено, що після участі у тренінгу помітно оптимізувався соціально-психологічний клімат у колективах підрозділів більшості керівників, зросла оцінка підлеглими їхніх ділових і особистісних якостей. Усе це свідчить про позитивний вплив тренінгу як на особистість, так і на результати професійної діяльності керівників ОВС.

У структурі психологічних якостей працівників ОВС, які проходили «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС», також

виявлено певні позитивні зміни. Участь у тренінгу посилила в працівників таку особистісну властивість, як спонтанність. В учасників виявляється більше прагнення незалежності, невимушеності, розвивається впевненість у собі, довіра до оточуючого світу, спроможність переборювати обумовлену специфікою служби обмеженість особистісної свободи і поведінки. Тренінг також сприяє розвитку якостей емоційної саморегуляції та нейтралізації агресивних проявів, формуванню толерантності до оточуючих, зниженню ризику дезадаптації у стресі, підвищенню нервово-психічної стійкості й контролю свідомості над поведінкою. Участь у тренінгу сприяє формуванню у працівників ОВС підґрунтя для поліпшення соціально-комунікативної адаптованості, розвитку навичок самоуправління і творчого мислення.

Узагальнені дані щодо впливу різних психологічних тренінгів на особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності наведено у табл. 3.

Проведений аналіз дозволив виявити *універсальні тренінгові ефекти*:

1. *Емоційно-енергетичний ефект*, пов'язаний із переживанням учасниками тренінгу широкого спектра емоційних станів. Залежно від тренінгу амплітуда емоційних проявів учасників може бути надзвичайно великою, при цьому відбуваються емоційні сплески і викиди емоцій, емоційна сфера оновлюється, звільняючись від негативу; збільшується енергетичний потенціал. За природою і сутністю цей ефект тренінгу близький до феномену катарсису, своєрідного вивільнення емоцій і зняття напруження, внаслідок чого запускається механізм особистісних змін. Цей процес афективної розрядки – «тренінгового відреагування» – відбувається зазвичай не так бурхливо та ірраціонально, а частіше осмислено і конструктивно, як правило, з подальшим психологічним розвитком людини.

2. *Соціально-комунікативний ефект* виходить із специфіки групового тренінгу, що сприяє розвитку цілої низки комунікативних якостей і навичок соціальної взаємодії учасників, унаслідок чого в них загалом підвищується соціальна компетенція, яка є найважливішою складовою професійно важливих якостей фахівців екстремальних видів діяльності. Зазначений ефект тренінгу підтверджує описані у другому розділі дисертації соціально-психологічні надбання людини і груп після їх участі у психологічному тренінгу.

3. *Ефект прагнення самоактуалізації* полягає в оптимізації ціннісно-мотиваційної сфери учасників тренінгу, в яких відмічається переоцінка свого минулого й аналіз теперішнього, формується оптимістичне ставлення до майбутнього, виявляється прагнення більш повно реалізовувати свої потенційні можливості.

4. *Ефект адекватної саморефлексії* тісно пов'язаний з ефектом самоактуалізації, але специфіка його в тому, що в результаті участі в тренінгу у фахівців виробляється більш глибоке позитивне усвідомлення і прийняття своєї індивідуальності, цінності себе як особистості. При цьому стосунки у системі зовнішніх комунікацій починають будуватися за принципом «приймайте мене

таким, який я є, це частина моєї особистості». Адекватна саморефлексія виявляється у впевненій та усвідомленій поведінці, спрямованій на вербальну і невербальну самопрезентацію.

5. *Ефект перенесення* тренінгових конструктів у практичне життя характерний для більш тривалих тренінгових програм за типом КСБ і ПЕК. Виявлена позитивна динаміка у професійній та особистісній сферах фахівців після їх участі у тренінгах свідчить про високий ступінь відповідності отриманих під час тренінгу новоутворень широкій сукупності організаційних і професійних вимог. Продукти тренінгу включаються в регуляцію поведінки в різних ситуаціях повсякденного життя і професійної діяльності. При цьому встановлено, що результати тренінгу часто виходять за межі заявлених цілей і супроводжуються такими додатковими здобутками, як акумулювання досвіду, зміни у ставленні до професії, вирішення особистих, сімейних та інших конфліктів і проблем тощо.

6. *Пролонгований ефект* виявляється в тому, що позитивні зміни, які відбулися з учасниками тренінгу, є стійкими й тривалими в часі, а також мають відстрочений характер, розвиваючись і проявляючись через певний час після тренінгу. Цей ефект тренінгу прямо пропорційний його тривалості, актуальності, інформативності, практичності, відповідності професійним і особистісним потребам фахівців екстремальних видів діяльності, а також рівню доступності та подання матеріалу, професійної майстерності тренерів, які проводять тренінг, тощо.

7. *Ефект загального індивідуально-професійного прогресу* – інтегрує всі вищеописані ефекти тренінгу. Сутність цього ефекту полягає в отриманні учасниками тренінгу життєствердного імпульсу, що спонукає до розвитку і самовдосконалення, самоуправління і саморегуляції, творчого пошуку і впевненості у собі. Тренінг сприяє подоланню особистісної чи професійної стагнації (застою), підвищенню власної самоефективності та стрімкому руху вперед. Не випадково для багатьох фахівців екстремальних видів діяльності участь у тренінгу КСБ або ПЕК стала значущою подією в житті, певним поворотним моментом. Вони починають виділяти у своєму житті етапи до тренінгу і після нього, пов'язуючи участь у тренінгу із загальною життєвою компетенцією, що зростає, практичністю і навіть мудрістю, і насправді стають більш успішними у різноманітних сферах життєдіяльності.

Визначено, що охарактеризовані універсальні тренінгові ефекти зумовлені феноменом прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу (ПТМТ), який лежить в основі тренінгової взаємодії, дає можливість учасникам тренінгу здійснити рефлексію минулого і моделювання майбутнього, сприяє їх психічному розвитку. На підставі проведеного дослідження розроблено *теоретичну модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу*, яку подано на рис. 3.

Як видно з рисунка, складові психологічного тренінгу, що забезпечують його якісне проведення, в сукупності обумовлюють прогресивну транспсихічну маніпуляцію у тренінгу, саме завдяки якій і здійснюється цілеспрямований розвиток особистісних та професійних якостей фахівців. У розгорнутому вигляді

ці якості представлено в табл. 3. Вони взаємопов'язані між собою і співвідносяться із цілями і завданнями конкретного тренінгу. Підґрунтям особистісно-професійного розвитку фахівців під час тренінгу також є прояв універсальних тренінгових ефектів, що зумовлюють підвищення загальної соціальної компетенції фахівців, стабільність і тривалість позитивних особистісних та професійних новоутворень, які розвинулись у результаті участі у тренінгу та перенесення їх у практичне життя тощо.

Шостий розділ «Концептуальні положення використання психотренінгових технологій у системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ» містить обґрунтування концептуальних засад і напрямів використання психологічного тренінгу в підготовці кадрів для органів внутрішніх справ.

Проаналізовано світовий і вітчизняний досвід упровадження сучасних тренінгових технологій у підготовку працівників правоохоронних органів. У Німеччині, Великобританії та інших країнах завдяки системному використанню психологічних тренінгів активно розвиваються здібності поліцейських, підвищується їх професіоналізм, працездатність, професійна надійність, а також формується позитивне ставлення поліцейського до себе, оточуючих, до своєї професії.

Визначено, що тренінг у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України може поставати специфічним середовищем особистісного та групового розвитку, своєрідним психолого-професійним полігоном ігрового моделювання службових і життєвих ситуацій, отримання різноманітного досвіду пізнавального та емоційного плану. Крім цього, діагностичні, навчальні, розвивальні, психокорекційні та інші функції й можливості тренінгу сприятимуть досягненню загальних цілей і виконанню спеціальних завдань підготовки працівників ОВС, збереженню працездатності та запобіганню професійній деформації працівників міліції. Основними методологічними вимогами до психотренінгових технологій є: концептуальність; системність; керованість; ефективність; відтворюваність; відповідність етичним нормам і принципам здійснення психологічної практики.

Застосовування різноманітних за формами, завданнями та напрямками психотренінгових програм як сукупності ефективних методів навчання і розвитку персоналу в органах внутрішніх справ функціонально поєднане з діяльністю служби психологічного забезпечення ОВС. Тренінг доцільно системно впровадити у навчально-виховний процес відомчих навчальних закладів, професійну службову підготовку працівників ОВС, підвищення їх кваліфікації та перепідготовку. Проведеним дослідженням впливу психологічних тренінгів на розвиток професійно значущих якостей курсантів під час навчання у ВНЗ МВС України встановлено, що тренінг сприяє розвитку комунікативних і організаторських умінь курсантів, у них відзначається зняття емоційної напруженості, поліпшується самопочуття і настрої, активізується особистісний та інтелектуальний потенціал, відмічаються позитивні зміни у поведінці й навчанні.

Комплексне впровадження психотренінгових технологій у систему особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ

вимагає: створення десятків регіональних тренінгових центрів; внесення змін до низки нормативних документів, які регламентують проходження служби і навчання працівників ОВС; повноцінного перенесення результатів тренінгу у професійний контекст оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ. Крім цього, ефективне використання психотренінгових технологій в ОВС неможливе без усебічного забезпечення проведення тренінгів із працівниками, що передбачає врегульовану процедуру тренінгової діяльності, матеріально-технічне та організаційно-методичне забезпечення, створення особливої організації простору й атмосфери під час проведення тренінгів тощо.

Виняткове значення для успішного проведення тренінгів із працівниками міліції мають особистісні якості та професійний рівень тренерів-психологів – ведучих психологічного тренінгу. На підставі аналізу попередніх досліджень, власного досвіду автора, а також опитування практикуючих тренерів, проведеного для вивчення особливостей професійної діяльності у галузі психологічного тренінгу, визначено складові компетенції тренера-психолога ОВС. Серед них: глибокі знання з психології, теорії та практики психологічного тренінгу; високий ступінь саморегуляції, довіри і партнерства; розвинені інтелектуальні якості, творчий підхід та прагнення саморозвитку; розвинені комунікативні якості, асертивність, емпатійність; компетентність у сфері організації діяльності й відомчої культури ОВС. Підготовку відомчих тренерів доцільно здійснювати як із числа психологів органів внутрішніх справ, так і з практичних працівників і керівників ОВС. Складовими підготовки тренерів-психологів ОВС повинні бути: фундаментальна теоретична і методична підготовка; навчання за різноманітними тренінговими програмами; проходження тренінгів для тренерів; супервізорство; стажування; розроблення, апробація і моніторинг власних тренінгових продуктів; сертифікація тренерів для надання права самостійного проведення тренінгів; підвищення кваліфікації та інші форми підтвердження та вдосконалення професійної майстерності.

Для практичної реалізації отриманих у дисертації експериментально-прикладних даних та розроблених теоретичних положень, які стосуються ефективності психологічних тренінгів для особистісного та професійного розвитку працівників ОВС, а також для оптимізації роботи з персоналом, зниження впливу на працівників міліції негативних наслідків службової діяльності запропоновано «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України». Зазначена програма розрахована на період з 2009 до 2012 року і передбачає низку правових, методичних, наукових, організаційних, кадрових, соціально-економічних, службових, просвітницьких, психологічних та педагогічних практичних заходів, спрямованих на системне застосування тренінгових форм і методів під час навчання, професійної підготовки та перепідготовки працівників органів внутрішніх справ та в системі психологічного супроводження їх оперативно-службової діяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення

наукової проблеми особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності засобами психологічного тренінгу.

I. Загально-теоретичний та методологічний рівень розгляду проблеми особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності дозволив сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню цієї проблеми у сфері психологічних досліджень.

1. Під особистісно-професійним розвитком фахівця розуміється індивідуально і соціально обумовлений, активний та інтегративний процес психосоціального і професійного зростання людини, спрямований на її фахову самореалізацію та самоствердження як суб'єкта життєдіяльності.

Серед детермінант особистісного і професійного розвитку фахівця в сучасних наукових підходах визначаються індивідуально-генетичні особливості людини, культурно-історичні закономірності її буття, потреби в самореалізації, особистий досвід і життєві кризи, сукупність різноманітних стимулів і здатність до навчання, прагнення інтегруватися в соціально-професійний контекст тощо. Утім наукові дискусії щодо природи і сутності розвитку людини тривають.

2. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних професій зумовлений особливим характером їхньої діяльності. Одними з екстремальних видів діяльності є діяльність органів і підрозділів МВС та МНС України, що часто протікає в складних напружених умовах і пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, використанням зброї, спеціальних засобів і техніки у надзвичайних ситуаціях, надмірними фізичними та психічними навантаженнями, інтенсивним впливом несприятливих факторів навколишнього середовища тощо. Успішність оперативної та службово-бойової діяльності в цих умовах залежить від рівня особистісно-професійного розвитку та спеціальної підготовки працівників.

3. Особливостями особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності, зокрема працівників МВС та МНС України, є: обумовленість розвитку працівників певним ступенем закритості системи МВС та МНС; взаємозв'язок професійного зростання працівників із вихідними даними їх психологічного розвитку та особливими умовами службової діяльності; спеціальна організація навчання і розвитку працівників у відомчих навчальних закладах та в системі безперервної професійної підготовки; необхідність розвитку професійно важливих якостей працівників, зокрема морально-вольових, інтелектуальних, соціально-комунікативної компетенції, системи цінностей та професійної мотивації. Визначальною особливістю особистісно-професійного розвитку працівників МВС та МНС України є здійснення цілеспрямованої психологічної підготовки до дій в екстремальних умовах.

4. Якісне навчання і розвиток фахівців екстремальних видів діяльності забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів та застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають специфіку конкретної екстремальної професії. Психологічними засобами розвитку фахівців є психотренінг, психотерапія, психокорекція. Проте на сьогодні для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності недостатньо

використовуються сучасні інноваційні технології, насамперед психологічні тренінги.

5. Психологічний тренінг визначено як інтегровану, універсальну систему цілеспрямованого психологічного тренування й розвитку людини відповідно до потреб і цілей її особистості та діяльності. Інтенсивний розвиток людини і групи під час тренінгу відбувається за рахунок прояву групових феноменів, використання спеціальних процедур, методів, тренерських технік тощо, які по суті є маніпулятивними, забезпечують трансляцію тренінгових конструктів та створюють своєрідне психологічне середовище для розширення самосвідомості людини, активізації її творчого потенціалу та позитивної особистісної трансформації.

6. Цілеспрямоване тренування психіки під час тренінгу, яке активізує інтелектуальні, комунікативні, емоційно-вольові та мотиваційні потенціали людини, зумовлене прогресивною транспсихічною маніпуляцією. Саме цей феномен лежить в основі буття і взаємодії особистості у тренінгу, уможливорює здійснення рефлексії минулого і моделювання майбутнього, дає поштовх для розвитку людини і групи. Сутність механізму прогресивної транспсихічної маніпуляції в тренінгу полягає в тому, що під час тренінгу учасники під впливом прогресивних маніпуляцій отримують певний чуттєво-практичний досвід, відбувається їх психологічна трансформація, що викликає особистісний і професійний розвиток, який може продовжуватися за межами тренінгового середовища.

7. Завдяки численним різновидам тренінгу, арсеналу його методів, прийомів і засобів, а також вагомим позитивним результатам, що одержують люди й організації від тренінгів, останні все більше використовуються в різноманітних галузях життя суспільства. Однак у психологічній науці та практиці не склалося чітких концептуальних положень щодо використання психотренінгових технологій для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності.

II. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час дослідження, дозволила одержати результати, що повніше розкривають можливості особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності засобами психологічного тренінгу, та надати низку практичних рекомендацій щодо впровадження психотренінгових технологій. У ході дослідження:

1. Розроблено та запропоновано авторські програми психологічних тренінгів «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ), «Психологія ефективного керівника» (ПЕК), «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС», призначені для особистісно-професійного розвитку фахівців. Зазначені тренінги на сьогодні впроваджено у створеному на базі Донецького юридичного інституту науково-дослідному центрі психотренінгових технологій, включено до програм професійного навчання працівників правоохоронних органів України та інших країн, а також використано під час експериментального дослідження впливу психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток фахівців

екстремальних видів діяльності.

2. Проведеним комплексним експериментальним дослідженням встановлено багатоплановий позитивний вплив психологічних тренінгів на професійну та особистісну динаміку фахівців екстремального профілю діяльності. Так, після участі в тренінгу КСБ у фахівців виявлено значимі поліпшення багатьох комунікативних якостей і оптимізація стилів міжособистісного спілкування, зниження рівня тривожності й фрустрації, позитивні ціннісно-сміслові та мотиваційні зміни. Професійно значущі знання, навички та вміння, набуті під час тренінгу, розвиваються й активно застосовуються у практичному житті фахівців протягом тривалого часу після тренінгу, що загалом сприяє зростанню їх особистісної та професійної ефективності.

3. У керівників органів і підрозділів внутрішніх справ, унаслідок їх навчання за програмою тренінгу ПЕК, відмічено розвиток умінь та навичок стилю співпраці, зниження рівня жорстких і домінантних стилів міжособистісного спілкування. Після тренінгу в керівників підвищився рівень таких лідерських якостей, як ініціативність, зібраність, цілеспрямованість, у колективах їхніх підрозділів відчутно поліпшився соціально-психологічний клімат, зросла оцінка підлеглими їхніх ділових і особистісних якостей.

4. У результаті участі у «Тренінгу з професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» у працівників міліції підвищилася нервово-психічна стійкість, посилилося прагнення незалежності, невимушеності. У них розвинулись упевненість у собі, здібності до емоційної саморегуляції, толерантності й контролю свідомості над поведінкою, адаптованості і творчого мислення.

5. Виявлено та охарактеризовано такі універсальні тренінгові ефекти: емоційно-енергетичний; соціально-комунікативний; прагнення самоактуалізації; адекватної саморефлексії; перенесення; пролонгований; загального індивідуально-професійного прогресу. Зазначені тренінгові ефекти якісно впливають на особистісно-професійний розвиток фахівців і зумовлені феноменом прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу.

6. Розроблено теоретичну модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу, що вміщує сукупність складових, механізмів та ефектів тренінгу, завдяки яким здійснюється цілеспрямований вплив на розвиток взаємопов'язаних між собою особистісних та професійних якостей. Ця модель дає змогу аналізувати закономірності особистісно-професійного розвитку та конструювати розвивально-тренінговий процес із фахівцями екстремального профілю діяльності, удосконалювати розвивальну, психокорекційну та психопрофілактичну роботу з ними.

7. Визначено концептуальні положення використання психотренінгових програм у системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України, якими є: 1) спрямованість психотренінгів на вирішення відомчих проблем оптимізації підготовки кадрів для ОВС; 2) відповідність етичним нормам здійснення психологічної практики та основним методологічним вимогам і критеріям технологічності; 3) науково-прикладне розроблення

психотренінгових методик, внесення їх до програм вищої школи МВС, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників міліції; 4) комплексне й системне впровадження психотренінгів, охоплення всього особового складу ОВС; 5) підготовка кваліфікованих тренерів-психологів для ОВС; 6) створення інфраструктури тренінгової діяльності, всебічне організаційно-методичне, матеріально-технічне та інше забезпечення проведення тренінгів із персоналом; 7) прийняття державної (відомчої) програми впровадження тренінгових технологій у процес підготовки кадрів для міліції та супроводження їхньої службової діяльності.

8. Підготовку відомчих тренерів запропоновано здійснювати за таким алгоритмом: 1) фундаментальна теоретична і методична підготовка; 2) навчання за різноманітними психотренінговими програмами; 3) проходження тренінгів для тренерів; 4) стажування і супервізорство; 5) розроблення та моніторинг власних тренінгових продуктів; 6) сертифікація для надання права самостійного проведення тренінгів; 7) підвищення кваліфікації.

9. За результатами проведеного дисертаційного дослідження розроблено та подано на затвердження до МВС України «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України», прийняття якої сприятиме вдосконаленню системи особистісно-професійного розвитку персоналу ОВС.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження психодіагностичних засобів і критеріїв ефективності особистісно-професійного розвитку фахівців, проблем стандартизації та сертифікації розвивальних психотренінгових програм, наукова і прикладна розробка інших психологічних шляхів і засобів особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності, здійснення їх цілеспрямованої екстремальної психологічної підготовки. Спеціального дослідження потребують також психологічні особливості діяльності тренера психологічного тренінгу, професійно значущі якості його особистості тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Лефтеров В.О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія / Лефтеров В.О., Тімченко О.В. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.

2. Павлов А.С. Экстремальная работа и температура тела: монография / Павлов А.С., Лефтеров В.А., Монастырский В.Н. – Донецк: ДонНУ, 2007. – 308 с.

3. Лефтеров В.О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ: монографія: в 2 т. / Лефтеров В.О. – Донецьк: ДЮІ, 2008. – Т. I: Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності / Лефтеров В.О. – 2008. – 242 с. – Т. II: Психотренінг в ОВС: практичний досвід, організація проведення та перспективи подальшого впровадження / Лефтеров В.О. – 2008. – 286 с.

Статті у наукових фахових виданнях

1. Лефтеров В.А. Социально-психологический тренинг «Коммуникация – Стресс – Безопасность» / В.А. Лефтеров // Вісник Харківського університету (серія психологія). – 2002. – № 550, ч. 2. – С. 166-170.

2. Лефтеров В.О. К вопросу об эффективности использования психологических тренингов в правоохранительной деятельности / В.О. Лефтеров // Право і безпека. – Харків: НУВС, 2005. – № 4'3. – С. 186-189.

3. Лефтеров В.О. Формування психолого-управлінської компетенції керівників органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України; за ред. С.Д. Максименка: в 4-х т. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26, т. 2. – С. 460-463.

4. Лефтеров В.О. Історія становлення групових тренінгових методів навчання, розвитку і корекції / В.О. Лефтеров // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип. 1. – С. 159-165.

5. Лефтеров В.О. Методологічні основи і принципи психологічного тренінгу / В.О. Лефтеров // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип. 2. – С. 88-98.

6. Лефтеров В.О. Підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах засобами психотренінгу / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. – Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія / за ред. Максименка С.Д. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2007. – Вип. 6. – С. 217-221.

7. Лефтеров В.О. Концептуальні засади використання психологічних тренінгів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України / В.О. Лефтеров // Збірник наукових праць. – № 39, ч. II. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2007. – С. 207-210.

8. Лефтеров В.О. Гра як метод і форма проведення тренінгу / В.О. Лефтеров // Вісник Національної академії оборони України: збірник наукових праць. – Київ, 2007. – № 1(3). – С. 182-186.

9. Лефтеров В.О. Формування комунікативної компетентності правоохоронців засобами психотренінгу / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С.Д. Максименка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2007. – Вип. 2. – С. 316-322.

10. Лефтеров В.О. Основні методи проведення тренінгу / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології [збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України]; за ред. С.Д. Максименка. К.: Логос, 2007. – Т. 7, вип. 13: Екологічна психологія. – С. 76-80.

11. Лефтеров В.О. Психотренінгові технології у системі професійної підготовки працівників ризиконебезпечних професій / В.О. Лефтеров // Проблеми екстремальної та кризової психології: [збірник наукових праць]. – Харків: УЦЗУ, 2007. – Вип. 3, ч. 1. – С. 361-368.

12. Лефтеров В.О. Проблема особистісного та професійного розвитку в психологічній науці / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології: [збірник

наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України]; за ред. С.Д. Максименка – К.: Логос, 2007. – Т. 7, вип. 14: Екологічна психологія. – С. 163-168.

13. Горелов І.Ю. Професійно-психологічний тренінг з формування готовності курсантів ВНЗ МВС України до застосування зброї / І.Ю. Горелов, В.О. Лефтеров // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 4. – С. 37-40.

14. Лефтеров В.О. Психотренінгова підготовка як складова підвищення кваліфікації персоналу органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Проблеми сучасної педагогічної освіти: [зб. статей]. – Ялта, 2007. – Вип. 16, ч. 1. – С. 185-190. – (Серія «Педагогіка і психологія»).

15. Лефтеров В.О. Дослідження впливу психологічного тренінгу на розвиток мотиваційної сфери правоохоронців / В.О. Лефтеров // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2007. – № 40, ч. II. – С. 235-238.

16. Лефтеров В.О. Психологічна характеристика особливих умов діяльності працівників органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил: Соціальна філософія, психологія. – Х., 2008. – Вип. 1(30). – С. 205-212.

17. Лефтеров В.О. Ефективність тренінгу з професійно-психологічної підготовки / В.О. Лефтеров // Соціальна психологія. – 2008. – № 3(29). – С. 144-151.

18. Лефтеров В.О. Механізми впливу психологічного тренінгу на особистість / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. – Т. X: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія; за ред. С.Д. Максименка. – К., 2008. – Ч. 5. – С. 324-330.

19. Лефтеров В.О. Цільова програма професійно-психологічного розвитку персоналу ОВС засобами психотренінгу / В.О. Лефтеров // Вісник Національної академії оборони України: [збірник наукових праць]. – К., 2008. – Вип. 2(6). – С. 100-105.

20. Лефтеров В.О. Особистісний та професійний розвиток персоналу в екстремальних видах діяльності / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми психології. – Т. X: Психологія; за ред. С.Д. Максименка. – К., 2008. – Ч. 8. – С. 328-335.

21. Лефтеров В.О. Структура та принципи побудови програми психологічного тренінгу / В.О. Лефтеров // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2008. – Вип. 39, № 793. – С. 246-251.

22. Лефтеров В.О. Дослідження впливу управлінського тренінгу на особистість керівника ОВС / В.О. Лефтеров // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2008. – № 22 (46). – С. 184-191.

23. Лефтеров В.О. Психологічний тренінг у особистісному розвитку та формуванні професійно-важливих якостей майбутніх правоохоронців / В.О. Лефтеров // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна). – 2008. – Вип. 1. – С. 212-223.

24. Лефтеров В.О. Характеристика особистісних та професійних якостей тренера-психолога в органах внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Проблеми сучасної педагогічної освіти: [зб. статей]. – Ялта, 2008. – Вип. 17, ч. 1. – С. 156-164.

– (Серія «Педагогіка і психологія»).

25. Лефтеров В.О. Підготовка тренерів-психологів для органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Теоретичні і прикладні проблеми психології та педагогіки: [збірник наукових праць] / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2008. – №3 (20). – С. 121-128.

26. Лефтеров В.О. Особистість і тренінг: трансформація психічного / В.О. Лефтеров // Наука і освіта. – 2008. – № 4-5. – С. 33-37.

27. Лефтеров В.О. Соціально-психологічні аспекти гуманізації роботи з персоналом органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: [збірник наукових праць]. – 2003. – № 1. – С. 88-95.

28. Лефтеров В.О. Попередження службового травматизму (соціально-психологічний аналіз) / В.О. Лефтеров // Інтелект. Особистість. Цивілізація: [тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем]; за ред. О.О. Шубіна. – 2003. – Вип. 1, т. 2. – С. 141-148.

29. Лефтеров В.О. Управління конфліктами в роботі з персоналом органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: [збірник наукових праць]. – 2003. – № 3. – С. 34-41.

30. Лефтеров В.О. Психотренінги як ефективна форма забезпечення професійної надійності персоналу ОВС (за досвідом роботи Центру впровадження психотренінгових технологій) / В.О. Лефтеров // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2004. – № 28. – С. 371-374.

31. Павлов А.С. Психолого-«силовые» аспекты защищенности работников ОВД от служебного травматизма / А.С. Павлов, В.А. Гаврилин, В.А. Лефтеров // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: наук. монографія; за ред. С.С. Єрмакова. – Харків: ХДАДМ (ХХІІІ), 2006. – № 10. – С. 211-214.

Навчальні посібники

1. Лефтеров В.О. Навчально-методичний посібник з курсу «Юридична та професійна психологія працівників карного розшуку [для курсантів факультету кримінальної міліції] / Лефтеров В.О. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2004. – 42 с.

2. Кушнар'єв С.В. Психотренінгові технології профілактики корупційної поведінки серед працівників органів і підрозділів внутрішніх справ: навчально-методичний посібник / Кушнар'єв С.В., Шаповалов О.В., Лефтеров В.О.; за ред. В.М. Бесчастного. – Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. – 80 с.

3. Бесчастный В.Н. Тренинговые методы подготовки руководителей органов внутренних дел: теория и практика: учебно-методическое пособие / Бесчастный В.Н., Лефтеров В.А., Литвинова Г.А.; пер. с укр. И.А. Чикалиной. – Донецк: ДЮІ ЛГУВД, 2007 – 332 с. – (Допущено МВД Украины).

4. Горелов І.Ю. Тренінг з формування психологічної готовності працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу: навчально-методичний посібник / Горелов І.Ю., Лефтеров В.О. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС, 2007. – 36 с.

Статті, навчально-методичні розробки, матеріали конференцій

1. Лефтеров В.О. Використання тренінгових технологій у процесі виховання майбутніх правоохоронців / В.О. Лефтеров // Проблеми виховної

роботи з персоналом органів внутрішніх справ: матер. наук.-прак. конф., Харків, 26-27 квітня 2002 р. – Х.: НУВС, 2002. – С. 78-84.

2. Лефтеров В.А. Типовая программа тренинга «Коммуникация – Стресс – Безопасность» (методико-технологический алгоритм) / Лефтеров В.А. – Донецк: ДЮИ МВД Украины, 2004. – 48 с.

3. Лефтеров В.А. Проблемы внедрения психотренинговых технологий в правоохранительную деятельность / В.А. Лефтеров // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матер. міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк, 27-28 трав. 2005 р.: у 2 ч. – Донецьк: ДЮИ МВС при ДонНУ, 2005. – Ч. 1. – С. 35-45.

4. Лефтеров В.О. Психопрофілактичні тренінги як ефективна форма забезпечення психологічної надійності персоналу ОВС / В.О. Лефтеров // Створення системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу. Організація та проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ України: мат. III Всеукр. наук.-метод. семінару; за ред. М.В. Джиги, С.І. Яковенка. – К.: КЮИ МВС України, 2005. – С. 24-29.

5. Лефтеров В.О. Моніторинг ефективності психологічних тренінгів для працівників органів внутрішніх справ / В.О. Лефтеров // Актуальні проблеми юридичної психології: Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 29-30 вересня 2006 р.: тези доп.; редкол.: Є.М. Мойсеєв, В.М. Дзюба, О.М. Джу́жа [та ін.]. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 98-100.

6. Лефтеров В.А. Основные задачи и направления использования психотренингов в органах внутренних дел / В.А. Лефтеров // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матер. міжнар. наук.-прак. конф., Донецьк, 26-27 трав. 2006 р. – Донецьк: ДЮИ ЛДУВС, 2006. – С. 27-34.

7. Лефтеров В.О. Особистісні та ситуативні прояви людей в екстремальних умовах діяльності (на прикладі діяльності працівників правоохоронних органів) / В.О. Лефтеров // Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини / за заг. ред. В.Д. Потапової, А.В. Гордєєвої. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. – С. 147-162.

8. Лефтеров В.О. Тренінгові технології з попередження службового та психічного травматизму правоохоронців, як складової національної безпеки / В.О. Лефтеров // Психологічні аспекти національної безпеки: міжнар. наук.-прак. конф., Львів, 22-23 берез. 2007 р.: тези доповід. – Львів: В-о ПП «Арал», 2007. – С. 126-128.

9. Лефтеров В.А. Психологический тренинг: механизмы влияния на человека и группу / В.А. Лефтеров // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-прак. конф., Донецьк, 24-26 травня 2007 р. – Донецьк: ДЮИ ЛДУВС, 2007. – С. 120-125.

10. Лефтеров В.А. Психологические детерминанты служебного травматизма работников органов внутренних дел / В.А. Лефтеров // Матер. IV Всерос. съезда РПО: в 3 т., 18-19 сентября 2007 г., Ростов-на-Дону. – Т. II. – Москва; Ростов-на-Дону: КРЕДО, 2007. – С. 240.

11. Лефтеров В.А. Универсальные тренинговые эффекты / В.А. Лефтеров // Психологические технологии в экстремальных видах деятельности: матер. IV междуна. науч.-прак. конф., Донецк, 22-23 мая 2008 г. – Донецк: ДЮИ, 2008. – С. 199-202.

12. Lefterov V. Traumatismus im taglichen Dienst bei der ukrainischen Miliz: psychologische Ursachen und Prophylaktik / V. Lefterov, A. Timtschenko, G. Litwinowa // Eurojournal pro management. – 2001. – № 1\2 – S. 38-39.

13. Bestschastnyj V. Trainingsmethodik bei Kommunikation, Stress und Sicherheit im Dienste der ukrainischen Miliz / V. Bestschastnyj, V. Lefterov, G. Litwinowa // Eurojournal pro management. – 2005. – № 1. – S. 56-57.

14. Lefterov V. Soziale Kompetenz-Trainings für ukrainische Polizisten: Evaluation der Effektivität der Trainingsmaßnahmen und Darstellung der Probleme bei der Einführung / V. Lefterov, G. Litwinowa, N. Kowaltschischina // Blickpunkt. Das Magazin der Bayerischen Bereitschaftspolizei № 3. – Bamberg, 2007. – S. 18-20.

АНОТАЦІЇ

Лефтеров В.О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – Університет цивільного захисту України. – Харків, 2008.

Дисертацію присвячено проблемі методологічного та прикладного розроблення особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності за рахунок психотехнологій. Здійснено теоретичний аналіз підходів до розвитку особистості, розроблених у психологічній науці, визначено психологічні особливості, шляхи і засоби психосоціального і професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності.

Досліджено теоретико-прикладні підвалини психологічного тренінгу, його можливості у навчанні та розвитку людини, запропоновано та впроваджено авторські психотренінги для персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. Експериментальним дослідженням встановлено позитивний вплив різноманітних психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток працівників МВС та МНС України. Охарактеризовано універсальні тренінгові ефекти та розроблено теоретичну модель розвитку особистісних і професійних якостей фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу.

Обґрунтовано концептуальні засади і напрями використання психологічного тренінгу в системі особистісно-професійного розвитку працівників ОВС. Запропоновано комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України.

Ключові слова: *особистісно-професійний розвиток, фахівці екстремальних видів діяльності, психологічний тренінг, універсальні тренінгові*

ефекти, особистісні та професійні якості, впровадження психотренінгових технологій.

Лефтеров В.А. Личностно-профессиональное развитие специалистов экстремальных видов деятельности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.09 – психология деятельности в особых условиях. – Университет гражданской защиты Украины. – Харьков, 2008.

Диссертация посвящена теоретическому обобщению и новому решению научной проблемы методологической и прикладной разработки личностно-профессионального развития специалистов экстремального профиля деятельности. Осуществлен теоретический анализ подходов, существующих в психологической науке, к развитию личности и ее профессионализации. Определены психологические особенности психосоциального и профессионального развития работников МВД и МЧС Украины. Рассмотрены психологические пути и средства личностно-профессионального развития специалистов экстремальных видов деятельности, среди которых одним из наиболее эффективных является психологический тренинг.

Исследованы теоретико-прикладные основы психологического тренинга как интегрированной, универсальной системы целенаправленной психологической тренировки человека в соответствии с потребностями и целями его личности и деятельности. В процессе тренинга происходит интенсивное развитие человека и группы, обусловленное использованием специальных процедур, методов и тренерских техник, которые обеспечивают трансляцию тренинговых конструктов и создают психологическую среду для личностной трансформации. Обоснован механизм прогрессивной транспсихической манипуляции, который лежит в основе личностных изменений участников психологического тренинга и обуславливает личностное и профессиональное развитие специалиста вследствие участия в тренинге.

Разработаны авторские программы психологических тренингов «Коммуникация – Стресс – Безопасность» (КСБ), «Психология эффективного руководителя» (ПЭР), «Тренинг по профессионально-психологической подготовке работников ОВД». Данные тренинги внедрены в созданном на базе Донецкого юридического института первом научно-исследовательском центре психотренінгових технологій, включены в программы личностно-профессионального развития разных категорий сотрудников правоохранительных органов Украины и других стран.

Проведенным комплексным экспериментальным исследованием установлено многоплановое позитивное влияние психологических тренингов на профессиональную и личностную динамику специалистов экстремальных видов деятельности. В результате участия в тренингах у них выявлены значимые улучшения многих коммуникативных качеств, оптимизация стилей межличностного общения, снижение уровня тревожности и фрустрации, повышение нервно-психической устойчивости, стремление к управлению своей личностью и жизнью. У руководителей ОВД после тренинга повысился уровень

таких лидерских качеств, как инициативность, собранность, целеустремленность, в коллективах их подразделений заметно улучшился социально-психологический климат, возросла оценка подчиненными их деловых и личностных качеств.

Выявлены и охарактеризованы универсальные тренинговые эффекты, а также разработана теоретическая модель личностно-профессионального развития специалистов экстремальных видов деятельности средствами психологического тренинга, включающая совокупность составляющих, механизмов и эффектов тренинга, благодаря которым осуществляется целенаправленное развитие взаимосвязанных между собой личностных и профессиональных качеств.

Обоснованы концептуальные положения использования психологического тренинга в системе личностно-профессионального развития сотрудников ОВД Украины, среди которых направленность психотренингов на решение ведомственных проблем оптимизации подготовки кадров для ОВД, сохранение их трудоспособности и предупреждение профессиональной деформации, научно-прикладная разработка психотренинговых методик, включение их в программы вузовского обучения и непрерывной профессиональной подготовки сотрудников милиции, системное внедрение психотренингов, охват всего личного состава ОВД, создание инфраструктуры тренинговой деятельности, всестороннее организационно-методическое, материально-техническое и другое обеспечение проведения тренингов с разными категориями персонала.

Предложена комплексная целевая программа внедрения психотренинговых технологий в деятельность органов внутренних дел Украины, которая предусматривает ряд правовых, методических, научных, организационных, кадровых, социально-экономических, служебных, просветительских, психологических и педагогических практических мероприятий, направленных на широкое использование тренинговых форм и методов в системе личностно-профессионального развития персонала ОВД.

Ключевые слова: *личностно-профессиональное развитие, специалисты экстремальных видов деятельности, психологический тренинг, универсальные тренинговые эффекты, личностные и профессиональные качества, внедрение психотренинговых технологий.*

Lefterov V.A. Personal and professional development of specialists of extreme kinds of activity. – Manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of psychological sciences in speciality 19.00.09 – psychology of activity in special conditions. – Civil Defence University of Ukraine. – Kharkiv, 2008.

The dissertation is devoted to the problem of methodological and applied development of personal and professional development of specialists of extreme activity of the expence of psychological technologies. The theoretical analysis of approaches of a psychological science to development of a person is carried out. Psychological peculiarities, ways and means of psychosocial and professional development of specialists of extreme kinds of activity are certain.

Theoretical and applied fundamentals of psychological training, its opportunities in training and development of the person are investigated. The author's psychological

training for the personnel involved in extreme kinds of activity are developed and introduced. The experimental research establishes positive influence of various psychological trainings on personal and professional development of various categories of the personnel of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Emergency Measures of Ukraine. Universal effects of trainings are characterized and the theoretical model of development of personal and professional qualities of specialists of extreme kinds of activity is developed by means of psychological training.

Conceptual fundamentals and directions of use of psychological training in the system of personal and professional development of workers of organs of internal affairs are proved. The complex target programme of introduction of technologies of psychological training in to the activity of organs of internal affairs of Ukraine is offered.

Keywords: *personal and professional development, specialists of extreme kinds of activity, psychological training, universal effects of trainings, personal and professional qualities, introduction of technologies of psychological trainings.*

Підписано до друку 20.12.2008. Формат 60x90 1/16.

Ум.друк.арк. 1,9. Друк лазерний. Зам. №1218. Тираж 100 прим.

Віддруковано в типографії ТОВ «Норд Комп'ютер»

Україна, м.Донецьк, 83003, вул. Разенкова, 6,

Тел.: (062) 389-73-82, 389-73-86